

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht
Administratie: Ir. C. L. Temminck Groll, secr. der vereniging,
Hoofdstraat 43, Driebergen

Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

DRIE EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 5 / MEI 1960

EXCURSIE NAAR OUDEWATER

De leden van Oud-Utrecht worden uitgenodigd tot het deelnemen aan een excursie naar de stad Oudewater. Deze excursie wordt gehouden op *zaterdag 28 mei*. Vertrek vanaf het Janskerkhof 's middags om kwart voor twee. Terugkeer omstreeks half zes.

Bezichtigd worden: het renaissance raadhuis van 1588 (helaas wat hard gerestaureerd in de 19e eeuw); de in 1938 gerestaureerde heksenwaag van 1595; de 18de eeuwse oud-katholieke schuilkerk, welke fraaie priesterkleding en zilverwerk bezit; verschillende vroeg 17de eeuwse gevels (voor een aantal woonhuizen is een restauratie onder supervisie van ir. J. Kruger te Voorburg in voorbereiding) en ten slotte de monumentale hervormde kerk, een hallenkerk in haar huidige vorm, maar als zodanig ontstaan door een 15de eeuwse verbouwing van een kruiskerk; de massale toren dateert van ca. 1300. Een gedeeltelijke restauratie van de kerk kwam tot stand in 1927-28, een nieuw plan van ir. T. van Hogevest te Amersfoort is in voorbereiding.

De kosten van deze excursie bedragen, inclusief entreprijzen en thee, f 2,60 per persoon. Wie op eigen gelegenheid reist, betaalt f 1,—.

Kaarten verkrijgbaar bij de Ned. Handel Maatschappij, Janskerkhof 12. Wie schriftelijk kaarten bestellen wil, kan dat doen door overschrijving van het verschuldigde bedrag op gironummer 575520 ten name van de penningmeester van Oud-Utrecht.

Namens het bestuur:

Ir. J. D. M. BARDET, *voorzitter.*

Ir. C. L. TEMMINCK GROLL, *secretaris.*

VIERHONDERD JAAR ST. AEGTEN SCHUTTERS- OF GROOT GAESBEEKER GILDE VAN SOEST

I

Het Sint Aegten schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde van Soest behoort tot de oudste gilden in Nederland, die boven de grote rivieren worden gevonden. De fundatiebrieven zijn verloren geraakt; andere bronnen en overleveringen bevestigen de hoge leeftijd van het Grote Gild, zoals de volksmond in Soest het betitelt in tegenstelling met het St. Anna- of Kleine Gild, dat gewoonlijk met laatstgenoemde naam wordt aangeduid.

Het Groot Gaesbeeker Gilde kan niet bogen op oude papieren, maar bezit enkel een paar oude boeken, die dateren vanaf 1682 tot en met 1782 en vervolgens vanaf het laatstgenoemde jaar tot 1907. De boeken berusten in het oud-archief der gemeente Soest, waar zij beter worden bewaard dan voorheen toen zij in particulier bezit waren. Nu worden zij tenminste zoveel mogelijk behoed tegen de tands des tijds, die zijn tanden er al geducht had ingezet. Zij blijven eigendom van het Grote Gild. Wil men de oude boeken raadplegen, dan is een consent van de ouderman van het gild nodig.

Vershillende secretarissen van het Grote Gild schreven hierin feiten, voorvallen en gebeurtenissen, die in het gild zich voordeden nauwkeurig op en notuleerden ijverig de plaats gehad hebbende handelingen. Rekening en verantwoording over het beheer van de gildslanden en de ingekomen penningen, worden eveneens vermeld.

Aangenomen wordt dat in het jaar 1560 het St. Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde is heropgericht. Een copy van de oude fundatiebrief uit dit jaar, vermeldt, dat de oude brieven verloren zijn geraakt "door oorloge ende dueren tyde".

Onverbrekelijk is de naam "Van Gaesbeek" verbonden aan het oude schuttersgilde, dat hem eert als zijn stichter. Zijn naam: Groot Gaesbeeker Gilde ontleent het zeer vermoedelijk aan Jacob van Gaesbeek, heer van Abcoude en Duurstede, Strijen en Putten. Van Gaesbeek zou uitgestrekte bezittingen te Soest gehad hebben; met zekerheid is hierover niets bekend.

De overlevering verhaalt, dat heer Jacob van Gaesbeek zijn enige zoon tijdens een rit te paard, met een puntige stok of met de knop van de rijzweep op het hoofd sloeg, omdat de jongeman niet naar behoren te paard zat. Inderdaad heeft Jacob van Gaesbeek maar één zoon gehad: Anthonie, en wel uit zijn eerste huwelijk met Johanna de Ligne; deze zoon is volgens de kronieken in het Rijks-Archief te Utrecht in 1429 kinderloos overleden.

In hoeverre het familiedrama de aanleiding was, dat de heer Van Gaesbeek, als boetedoening voor zijn euveldaad nu het schuttersgilde zou hebben gesticht, waaraan hij landerijen, bestaande uit hooi- en weilanden, ten geschenke gaf, uit welker opbrengst dit gilde jaarlijks zou kunnen "teren", d.i. feestvieren, ligt in de nevelen der historie gehuld.

Om welke reden dan ook Jacob van Gaesbeek zijn landerijen wegschonk en het St. Aegten Schuttersgilde van Soest hiermede begiftigde, een feit is het, dat door deze schenkingen, hij het was, die de fundamenten legde, waarop het voortbestaan van dit gilde tot op de huidige dag verzekerd bleef.

Een andere overlevering vermeldt, dat Jacob van Gaesbeek van berouw over de doodslag op zijn enige zoon deed blijken, door te Soest op de plaats waar de misdaad was begaan, een klooster te stichten.

Nu blijkt echter, dat dit klooster "Mariënburch", bewoond door de zusters, die de regels van de H. Brigitta volgden, reeds bestond in 1393, want volgens de naspeuringen van wijlen de heer T. Pluim te Baarn wordt het Brigittenklooster Mariënburch genoemd in een schouwbrief van bisschop Florens van Wevelinckhoven, op de schouw van den Nieuwen Eemdijk onder de polder De Slaage, van 5 maart 1393 en wordt beschreven als "het convent van Sint Brigitten te Soest, met haar gesellen".

De gelderse geschiedschrijver Arend van Sligtenhorst noemt als stichter van het Brigittenklooster te Soest, Jacob van Gaesbeek, die zijn zoon en erfgenaam met een spitsroede op de dun-egh (slaap) van het hoofd sloeg, waardoor de jongen van het paard viel en daarna overleed. De heer Van Gaesbeek, een opvliegend en driftig man, zou "van syne sinnen veruckt en beduyseld sijnde door oortuytinghe van de boosen geest, hij, (immers so de gemeyne roep gaet wt (uit) eene verdoemelycke en overgeloovighe nieuws-gierigheyd van d'een of d'ander beweerden had gekoft ende in een doosien by hem droegh)". Het bijgeloof in de tijd der middeleeuwen komt hierin wel sterk tot uiting. Geen zinnige mens gelooft op het ogenblik, dat men de duivel of boze geest in een doosje met zich dragen kan.

Stichting van het klooster Mariënburch door Jacob van Gaesbeek kan dus bezwaarlijk hebben plaats gehad in de 15e eeuw. Het lijkt waarschijnlijker dat de boetvaardige vader naar aanleiding van deze voor hem zo noodlottige gebeurtenis, hetzij als boete voor de manslaughter, hetzij in het belang van de zielerust van de verslagen zoon, hem door de kerkelijke autoriteiten, die zich hiermede zullen hebben bemoeid en hem hierover hebben terechtgewezen, hem de uitbreiding van het klooster, als boetedoening voor zijn daad, hebben opgelegd. Oorkonden, die deze schenkingen aan geestelijke instellingen of aan het St. Aegten Schuttersgilde van Soest, bevestigen zijn niet bekend, zodat één en ander zeer twijfelachtig blijft.

Of nu het St. Aegten Schuttersgilde van Soest pas in 1429 opgericht is, valt uiteraard moeilijk te bevestigen. Zekerheid hierover bestaat er allermint. 't Is zeer waarschijnlijk, dat de Soestenaren reeds van oudsher bekwame boogschutters, ver voor de middeleeuwen al een gilde vormden, in navolging van de oude germaanse weerbroederschappen.

De eerste schriftelijke berichten omtrent het St. Aegten schutters-

1434. Messire Jacques, Seigneur de Gaesbeke, d'Abconde, de Putte & de Stryen, Conseiller & Chambellan du Duc & Lieutenant des fiefs en Brabant. Il fut aussi un des six Conseillers deputez au regime du Pais en absence de Philippe, Duc de Bourgogne, par commission du 29. Decembre 1430.

Het wapen van Zweder en Jacob van Gaesbeek. De twee bovenste kwartieren komen voor in het wapen op de oude gildevlag van het St. Aechten schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde van Soest.

Cliché Hist. Ver. „Vigilate Deo Confidentes”.

gild of Groot Gaesbeeker gilde dateren uit het jaar 1560, het jaar waarin het gilde werd heropgericht en de bronnen dit vermelden.

In het werk van Anthonius Matthaeus "De jure gladii", hetwelk in 1689 te Leiden werd uitgegeven, publiceert de schrijver het afschrift van een charter, dat in 1560 door de oude en nieuwe oudermannen benevens de respectievelijke raden werd opgesteld, omdat de oorspronkelijke fundatiebrieven of stichtingsacten verloren waren geraakt. Een copy van dit charter, vermoedelijk overgeschreven in de 18e eeuw berust op het oud-archief van de gemeente Soest en luidt als volgt:

Wij Jacob Hendricksen als Ouderman van outs, Gijsbert Rutgersen, ende Herman Rutgersen als oude Raadsheeren, Isaac Aertsen als nieuwe Raadsheeren, Gerbert Aertsen ende Gijsbert Hendricksen nieuwe Raadsheeren ende den gemeen gilde broederen van Sint Aechtengilde in Soest, dat welke gilde ons gefundeerd, gegunt, gegeven ende gemaakt is van den Eerwaardigen Heeren Heer van Gaesbeek, dat wij lieflicken, eendrachtelicken ende vrundelicken solden onderhouden deze ordonnantien hier achtervolgende.

En de overmits onsen olden brief ende fundatie van den gilde is verdonckert,

getravelleert, ende uythandich gemaakt door oorloge ende dueren tyde, soo hebben wy Oudermannen ende Raadsheeren voornoemt, den gemeen gildebroederen de olde ordonnanty ende usanty overgeset in desen nieuwen brief, ende overmits de wereld ende die menschen alle daghen cloecker ende subtylder worden in qualitaty, dat men se nauwelyk conde reguleren met de olde ordonnantiën opnieuw hierbij geaccordeert ende geordineert, ende dat om misbruik ut supra. In den eersten dat de Oudermannen in der tijd ende die Raatsheeren sullen copen laecken, dat eene jaar root ende wit, dat ander jaer blauw ende wit, dat derde jaer groen ende wit, ende dat selfde te maacken onder de deyls naa ouder gewoonten, om elck gilde broeder daer een kovel off te hebben, alst behoort ende dat naa ouder gewoonten als boven, ende dat sullen den Ouderman mit den Raadsheer in der tijd bestellende kovels gemaakt te zijn voor den Pynxterdag, ende soe wie daar geen een en haalt, die en sal geen kovel hebben, ende elcke gildebroeder sal den Ouderman een halve Brabantsche stuyver voor een kovel geven, ende dat tot profijt des gemeen gilde voornoemt, ende dan daar na op Pynxter Maandach met malcander den Papegaay schieten na ouder gewoonten, ende niemant en sal naa den Papegaay schieten, eerdat den Coninck geschoten heeft, op verbeurt van enen goeden gouden gulden, 't stuck voor acht en twintich Brabantsche stuyver, of ander payment weerden daarvoor.

Ende als die Papegaay of is ende dan Coninck is, die sal den Ouderman kiezen van sijn naaste bloet, die goet ende bequaam is om dat gilt te connen regieren, ende of saicke waar, dat den Ouderman niet bequaam en waar, ende die gemeen gilde daar op smayden, so mag dat gemeen gilt of die meeste stemmen den selfden of setten ende kiezen enen anderen, die bequaam is om 't voornoemde gilt te connen regieren, Ende den Coninck sal des anderen jaars Raadt wesen, Ende die twee olde Raadsheeren zullen met malkanderen spelen, soe wij den Raadsheer kiest, maar selven geen blijven.

Ende na dit gedaen synde, ende den Papegaay off synden, so sullen die gemeen gildebroeders den Coninck eerlycken ter kerke brengen, gaande paar mit paar, mit haar bussen ende bogen, ende dan in de Kerck komende so sullen sy oock eerlijcken gaan ende offeren nae oude Usantien op 't verbeuren een tonne biers van twalef Brabantsche stuyver, Ende voorts na de misse uyt is, so sellen die gemeene gildebroederen den Coninck eerlicke brengen in de herberghe, daar men teeren sal, ende aldaar in de herberge mit malcander ootmoedelicken, eerlicken, eten ende drincken, als dat betamelick is. Sowie aldaar onbequemelicken of rebellicxen den anderen in quaatheyte mit enen vuyst slaatt off die een messe treckt als voornoemt in quadheyte, die sal verbeuren en tonne biers als boven.

Maar soe wie den anderen mit een messe steeckt, of anderen estremenenten niet uytgesondert, malcanderen bloet ryst in quaatheyte, ut supra, die sal verbeuren enen goeden gouden gulden 't stuck ende prijs als boven, ende aldaar in de herberghe teeren drie daghen langk after den anderen na alder usantien ende gewoonten. Ende dan op ten heylich Sacramentsdach daar naa, soe sullen die gemeen schuts oock offeren mit haar bussen ende bogen als boven genomineert staat, ende mit haar kovelen op 't hoeft hebbende gelijcken hier vorder gespecificeert staat, ende gaan mit die processy van dat Heylich Sacrament paar mit paar, mit bussen ende bogen, ende bouten naar gewoonten, ende voorts daar na op Sinte Aechten dach in den wynter, soe selmen oock gaan voor die processy gelyken als boven op 't verbeuren eenre tonne biers voorsz, ende een ygelijk sal sijn kovels ophouden ende bewaren tot Sinte Aechtendag toe, niet te mogen vercopen, versetten ofte versellen, dan bewaren tot Sinte Aechtendag toe op 't verbeuren een tonne biers, doe voorn genomineert staat.

Noch mit usantien, ordonnantien, en voirwairden na older gewoonten, dat een gelyk gildbroeder sal hebben een stalen boge mit sijn toebehoort, als dat behoort, of een bus mit sijn toebehoort als dat betamelicken is, ende 't selfde op 't verbeuren een tonne biers ten prijse als boven. Noch mit contracten ende voirwairden, dat den Ouderman of de Raatsheeren niemant in den gilde aan en sullen nemen minder dan om twee gouden gulden, 't stuck acht en twintig Brabantsche stuyvers gereckent ut supra, behoudelijcken den outsten soon, die mach komen nae sijns Vaders doot, als hij mondich is, eyschen ende halen sijns Vaders kovel, ende wesen een gildebroeder in sijns Vaders plaats als dat behoort sonder enighe

exepetie of enige restitutie van penningen daarvan gevende, Ende die selfde die sy supplianten aannemen in den gilde voornoemt, die sullen wesen goet van naam ende faam.

Buerkinderen in Soest woonachtig ende geboren of men sal se wederom uyten gilde doen ende daar en boven sal den Ouderman of Raatsheeren, of soe wie denselfden aanneemt, die niet bequaam en is, enden die gemeen gildebroeders daar op smaeyen, ende dieselfden die sy Supplianten ingenomen hebben, ende niet bequaam en is, soe sullen die selfde Suppliant en daar schade bij hebben de somme van enen halven silveren Riale, Ende noch so wie in den gilde voorgenoemt gaat, die noch gehouden sijn, ende geven die Kerck alhier een half pont goeden was, ende die bode, die hem den eet ofneemt een goet paar hantschoen, of anderhalve stuyver daarvoor.

Ende voorts soe wie van den gildebroeders buytens Dorps hylight, ende aldaar blijft woonen een jaar, ende na dat jaar en sal he genen kovel meer hebben, ende geen gildebroeder meer blijven, dan weder in 't voornoemde dorp comen wonen, ende op nieuw wederom ingaan.

Ende dan nog mede soe ist geacordeert ende geordineert, dat den Ouderman met sijn Raatsheeren geen hout sullen vercopen, off geen estrementen sullen versetten of versellen, off geen Lant verhuiren dan op ses jaren, soe als men van outs placht te doen, off sy sullen die reste, off die wincoop daar van sijnde selver betalen. Want men sal dat doen bij den gemeen gilde ofte gilspraak, ende soe wie dan coopt ofte hoyrt, die sal als dan van stonden aan burgh stellen, ende daar dan cedullen of gemaakt ende die te bewaren geven den Ouderman, of soe wie dat gilde beliefs, die daartoe bequaam is, Noch dat den Ouderman geen Covels buyten Dorps sende buyten consent der Raatsheeren, of het zij dat so oerbaar waar den gemeen gilde, ende so wie een van de gildebroederen een vreemt man een Kovel op 't hooft set in der tijt, als die gemeen gildebroeders teeren, die sal verbeuren een halven gouden gulden ten prijse als boven, Noch mit contracten ende ordonnantien, dat niemant, so wanneer die gemeen gildebroeders teeren, sal gaan sitten eten ende drincken aan des Conincks tafel ofte den tafel daer naest en buyten consent des Oudermans ofte des Raets, ofte hij sal verbeuren eene tonne biers ten prijse als boven.

Ende naa dat de maaltijd dan gedaan is, so sal men den Coninck eerlicken 't huys brengen na older gewoonten, ende dan sal den Coninck aldaar hebben eene tonne biers van alsulcx bier, als den gemeen gildebroeders gedroncken hebben, ende sult sy met malcanderen uytdrincken sonder enighe qualitatie, ofte qualiteyt, of alsulcx pene te verbeuren, als boven genomineert staat. Noch soe wie in den gilde voorgenoemt een knecht ofte vryer is, ende daarna eene vrouw trouwt, ende die ter kercken legt, echt, ende naa ordonnantien, usantien, van desen lande van herwerts over, die sal daar schuldig wesen den gilde eenen emmer biers van drie van(m)en.

Ende voorts so wie een ygelick hier breukich in wort in eenige punten, qualiteit, ofte andere qualitatie hier beschreven, het sy van wachtboeten, geen boog te hebben, geen kovels te bewaren, niet te offeren, off schieten na den Papegaey eer den Coninck geschoten heeft, off eenige breucken, die sullen den Ouderman ende Raatsheeren van stonden aan opleggen ende betalen, off van stonden aan sal men denselven uit den gilde doen en geven hem een schrap in den cedulle daarvan sijnde, ende men sal denselven Deposant nimmermeer wederom niet aannemen in den gilde voorgenoemt.

En de voorts van dit ende van al dat daar incomens is sij van pacht van Lant van Hofsteden, van aannemen in den gilde of wat incomste van gelt of goet, dat den gilde voorgenoemt jaarlyks incompt, daar sal den Ouderman mit den Raatsheeren in der tijt reekeninge of doen opten derden dach naa dat die Papegaay of geschoten is, ende dat voor vier goede arbitraal mannen, die welcke de gemeen gildebroederen daar toe setten ende ordineren sullen, die sufficient sijn om die reekeningh te ontfangen, ende 't selfde moeten gildebroederen wesen van desen. Ende op alle qualiteyt, die daar verbeurt worden gelijcken hier voorsz. staen, daar sal den Ouderman off den Raatsheeren in der tijt opsicht toe hebben, ende bekeuren die selfde Deposanten op wat tyden dat mense bevynt, te weten sonder bogen, ofte bussen, ofte kovels niet te hebben, off en hebben op den tyt ende

stondt, als hier voren geschreven staat, ende dat helfte sullen sy deposanten moeten resituieren ten pryse sonder exceptie, of te verbeuren alsulcke pene ut supra.

Ende 't selfde hier voor beschreven hebben wij Oudermannen ende Raatsheeren hier voor genoemt, ende den gemeen gilde van Sinte Aechten, gildebroeders in Soest, alsoo hier voorgeschreven staat gemeender kant ende tho samen lieffelijcken geordineert, omdat wij ende onse nacomelingen dat selfde mogen onderhouden eendrachtelicken ende dat tot Gods eeren ende onser sielen salicheyt.

Ende dat dit aldus geschiet ende geordonneert is soe hebben wy Oudermannen ende Raatsheeren voorgenoemt desen brief onder besegelt, ende want ick Herman Reijerssen, ende Isaack Aertssen, ende Gijsbert Heyndrickssen voorsz. selfs geen segel en gebruicken, soe hebbe ick Herman voorgenoemt gebeden Roeters Jacobsen om voor mij te besegelen, ende ick Isaack Aertssen heb gebeden Gerrit Hilhorst, ende ick Gijsbert Heyndrickssen heb gebeden Roetert Antonissen voor mij te besegelen, Dat welcke wy Gerrit, Roetert ende Roetert voorgenoemt als gildebroeders geerne gedaan hebben door bede van den deposanten voorgenoemt, ende wij Jacob Heyndrickssen en Gijsbert Rutgersen ende Gherbert Aertssen voorgenoemt hebben selfs onse segelen aan desen brief gehangen, Ende noch tot een vestigher memorie van desen hebben wij Antonis Aertssen, Dirck Tonissen, Lambert Heyndrickssen, ende Gysbert Heyndrickssen als gilde broeders mede desen brief besegelt elcks mit onsen segel.

Geschied in den jaere Anno vijftien hondert ende 't sestig, den derden dach des maands Junius. Ende was ondertykent, Bij mij Thonis Gysbertssen Wolff Notaris scripsi, ende met dertien dubbele sterten, daarvan drie sonder segelen waren, ende d'andere thien mit segelen ende stucken van segelen alle in groenen wassche beneden uythangende. Gecollationeert dese Cope tegens synen originelen fransijnen brief ondertykent ende besegelt als boven, ende daar mede bevonden te accorderen, By mij Notaris, publycq 's Hooft van Utrecht.

I. UYTTEWAEI, NOTS.

Matthaeus vermeldt in zijn werk niet, waar het afschrift van dit charter berust. Het oorspronkelijke stuk is niet in het bezit van het Grote Gild te Soest, noch bevindt het zich in het Rijksarchief te Utrecht.

Een ander stuk, dat negen jaar na het voorgaande is opgesteld en vermeld wordt in het Utrechtsche Placcaatboek blz. 431, onder: "Costumen en Usantien van 't Eemsche Quartier (de vijf Quartieren van Eemland zijn Zoest, Baaren, Eemnes nuyten en binnenedycks Bunschoten en Eembrugge, Woudenberg en Renswoude, Leusden en 't Hooge Land") uit het jaar 1569, onder artikel 220 luidt: "Hebben die van den Gerechte van Zoest, zekere Schutterye, henlieden in voortijden bij den Heere van Gaesbeek gegeven, met zekere landen, welcke schutterye met syn toebehooren bij henlieden noch jaarlikx gebruickt wordt".

De hertog van Alva wenste het gewoonterecht, dat voor een groot deel onbeschreven was te (condificeren) d.w.z. schriftelijk vast te leggen. Tijdens zijn bewind wilde hij dat een nauwkeurige opgave werd verstrekt van de in aan hem onderhavige gebieden geldende "costumen ende usantien" (gebruiken en gewoonten).

Op 25 oktober 1569 ging er een missive uit, o.a. aan de president en de raden van het provinciaal hof van Utrecht. Onmiddellijk werd ter afdoening een afschrift van deze missive verzonden naar de lagere bestuursinstanties in de provincie. Uiteindelijk ontvingen schout en schepenen van Soest dit stuk. Zij stelden hun rapport

samen. Het werd een vrij lijvig boekdeel, bestaande uit 23 paragrafen, waarboven stond: "Dit syn dye usantien ofte costumen ende gelegentheyden van den dorpe van Soest, dye sy dagelix observerende zijn, ende nu by den gerechte bij geschrift gestelt, ende dat duer beveel ende seeckere missive van den hertoghe van Alva".

Het blijkt dat er in negen jaar — het vorige werd in 1560 opgesteld — niet veel is veranderd. Dat het St. Aegten Schuttersgilde toendertijd een belangrijke plaats innam in het dorps- en gemeenschapsleven van die tijd, blijkt, dat schout en schepenen van Soest het beslist noodzakelijk vonden, een extra paragraaf, § 9 op te geven over het Gaesbeeker Gilde en als aparte bijlage een samenvatting van het reglement van dit gilde toevoegden.

Bedoeld rapport werd tweemaal opgemaakt, nadat de maarschalk van Eemland Cornelis van Leeuwen, op vermelding van alleen het allerbelangrijkste had aangedrongen en het gerecht te Soest in het eerste rapport teveel dingen had vermeld, die niet terzake waren en met gewoonterecht niets uitstaande hadden.

Het betreffende stuk is nagenoeg gelijk aan het vorige in extenso weergegeven geschrift. Beide copiën verschillen niet veel met elkaar wat schrijfwijze betreft, de namen van de getuigen, alsmede van schout en schepenen zijn in beide stukken eensluidend. Wat wij dus weten van het oude gilde van Soest, moeten wij putten uit de oude ons bekende ordonnantien van 3 juni 1560. Wel is deze een herhaling van een oudere, die door oorlogsgeweld, plundering of anderszins is verloren geraakt.

Volgens T. Pluim eerder genoemd, hebben schout en schepenen van Soest, vormende, "het Gerecht" reeds in 1554 verscheidene oude mannen opgeroepen om over de gewoonten van het gild te worden ingelicht; 't gerecht heeft die brief met zijn zegels bekrachtigd. Bronnen hierover worden niet vermeld. Wel blijkt, dat het gerecht van Soest de verloren gegane geschriften wilde vervangen voor nieuwere, die de gewoonten en gebruiken van het Groot Gaesbeeker Gilde, opnieuw moesten vastleggen.

Na deze uitvoerige uiteenzetting over de stichting van het St. Aegten Schutters- of Groot Gaesbeeker Gilde van Soest, kunnen wij aan de hand van de bijzonderheden vermeld in voorgaande charters, met aan stelligheid grenzende zekerheid vaststellen, dat de leeftijd van dit gilde, op vierhonderd jaar gesteld kan worden en hiermede naast het St. Anna- of Kleine Gild tot de oudste corporatie van Soest behoort.

In 1685 telt het gilde 126 leden. Op het oogenblik na een bestaan van vier eeuwen 660 leden, waaronder vele vrouwen, die getrouwd met een gildebroeder lid van het gild kunnen worden. Een weduwe van een gildelid behoudt het lidmaatschap van het gild, mits zij niet hertrouwt met een man, die geen lid van het Grote Gild is; dan verliest de vrouw haar lidmaatschap. Om als lid te kunnen worden aangenomen, moet men rooms-katholiek zijn, de leeftijd van negentien jaren hebben bereikt, zijn kerkelijke plichten getrouw nakomen,

van onbesproken levensgedrag zijn en in Soest geboren en woonachtig zijn. Een uitzondering is thans gemaakt voor kinderen geboren uit Soester ouders (in Soest geboren en wonende) die in een ziekenhuis elders het levenslicht zagen.

De oude bepalingen van 1560 vermelden, dat de ouderman en zijn raadsheren alleen geboren Soesters mogen aannemen. Deze bepaling is dus veranderd en aan de moderne tijd aangepast.

Een bepaalde religie wordt in de fundatiebrief niet genoemd, zodat na de reformatie (in Soest werd in de kerstnacht van 1580 de religie omgezet) rooms-katholieken en die van de gereformeerde zijde, mits zij in Soest waren geboren lid van het Groot Gaesbeeker Gild konden zijn.

De kerkhervorming heeft in Soest nooit grote omvang gehad en de oorspronkelijke bewoners van het oude dorp bleven trouw aan hun oude moederkerk en... aan het gild. Van de zijde van het gildebestuur werden naar het schijnt geen aanmerkingen gemaakt, voor zover de personen in kwestie voldeden aan de eis, dat zij voor en op de teerdagen mee ter misse moesten gaan. Van de zijde der hervormde kerk kwamen wel bezwaren, want bij de gildefeesten ging het lang niet altijd rustig toe.

De hervorming vatte de oude gilden en broederschappen op als kerkelijke organisaties en trachtte haar bezittingen eenvoudigweg te naasten. In een rapport in 1593 uitgebracht, over de voortgang der hervorming in Soest wordt vermeld: "Ende hebben (de Soestenaren) oock een schutterie dewelcke 's jaers van lantrenthen heeft omtrent 100 gld". Hieruit blijkt dat het Groot Gaesbeeker Gilde als een kerkelijke organisatie wordt aangemerkt.

De kerkelijke verdeeldheid heeft echter in Soest gelukkig nooit tot scherpe tegenstellingen binnen de dorpsgemeenschap geleid. Er ontstond geen partijstrijd. Tengevolge van de bemoeiingen der hervormde kerk is het St. Achten Schutters of Groot Gaesbeeker Gilde uitsluitend katholiek geworden. In de 19e eeuw treden geen hervormden meer toe als lid van het gild.

Het Groot Gaesbeeker Gilde van Soest bezit nog een oude groten-deels vergane zijden vlag of vendel met korte stok, in de kleuren rood, wit en blauw, dwars daarover een grijsblauwe band, met in het midden een wapen. Dit wapen bestaat uit vier kwartieren; de bovenste helft vertoont evenals het echte wapen van Zweder en Jacob van Gaesbeek — de wapens van Abcoude en Gaesbeek, de drie zilveren zuilen en de zilveren Gaesbeekse leeuw.

De onderste helft is het spiegelbeeld van de bovenste helft en komt dus uiteraard niet met het echte wapen van Van Gaesbeek overeen. Waarschijnlijk heeft men dit wapen in vroegere tijden uit het geheugen of naar een onduidelijk geworden voorbeeld weer opgezet. Dit vreemdsoortige wapen is nochtans een sterke aanwijzing in de richting van Jacob van Gaesbeek.

(wordt vervolgd)

E. HEUPERS

Korte Jansstraat 2. Het aardige 17de eeuwse winkelpand is in restauratie. Dakkapel, vensters en pui krijgen een betere indeling; baksteen- en natuursteenwerk worden gereinigd, hersteld en opnieuw gevoegd. Hoewel het huis in de diepte een grotere maat heeft dan in de breedte, heeft vanouds de nok evenwijdig aan de straat gelopen. In de middeleeuwse toestand waren beide zijkanten bekroond door trapgevels met zeer forse „treden” van ca 85 x 100 cm (baksteen 28/14/7 cm).

Werfmuren. In het noordelijk deel van de Nieuwe Gracht zijn de werfmuren voor de percelen 16 t/m 22 in restauratie.

Van de lantaarnconsoles van C. Groeneveld publiceren we er hierbij nogmaals een en wel de St. Cecilia-steen. Deze wordt achter het postkantoor geplaatst, nabij „de Oude Muntkelder”, omdat hier eens de plaats was van het St. Ceciliaklooster.

Duitse Huis. De in de hofpoort gelegen ingang heeft een verbetering ondergaan door het vervangen van de lelijke houten deuren door een gerestaureerd oud ijzeren hek en het opnieuw op metselen van de vroeger bepleisterde pijlers.

Pieterskerk. Van de enige jaren geleden aangevangen restauratie is kortgeleden een volgende etappe in uitvoering gekomen. De balklagen boven de zijbeuken worden vernieuwd; de vondsten maakten het mogelijk de balken weer op de oorspronkelijke plaats aan te brengen. Bovendien kwamen gegevens omtrent de vroegere kapconstructie boven de zijbeuken en de vensters van het middenschip aan het licht.

Pieterskerkhof 6. Na de sloping van het uit 1838 daterende koets-huis met bovenwoning (als pakhuis in gebruik) kwamen resten van laatmiddeleeuwse kelders te voorschijn, die er op wijzen, dat zich hier eens een van de claustrale huizen van de immunitet van St. Pieter heeft bevonden. Het belangrijkste element was een door een evenwijdig aan de gevel gelegen tongewelf overdekte kelder van ca 4 x 4,5 m (baksteen 28/14/6,5). De in later tijd weggehakte kruin kwam boven het straatpeil uit; er waren enige dichtgemetselde doorgangen en trapjes naar nevenruimten.

Janskerkhof. Tijdens de herbestravingswerkzaamheden konden enige opgravingen worden uitgevoerd om de restanten van de in 1682 gesloopte pandhof met ombouwing, welke zich ten noorden van de Janskerk heeft bevonden, op te sporen. Te zijner tijd zullen de vondsten uitvoerig worden beschreven. Voorlopig kan reeds worden medegedeeld, dat de hof zelf een inwendige maat had van ca 23 x 25 m. Langs de west-, noord- en oostzijde hiervan liep een 3,5 m brede kruisgang. Op sommige punten lagen nog tufstenen funderingen, die er op wijzen dat de eerste opzet uit de bouwtijd van de kerk of van kort daarna dateren. Tegen de noordelijke vleugel zijn in de latere middeleeuwen verschillende, ten dele onderkelderde

bouwwerken opgetrokken. In de pandhof zelf heeft ook een (16de eeuws?) rechthoekig gebouwtje gestaan. Bovendien werden hierin twee uit tufsteenblokken opgebouwde sarcofagen benevens enige grafzerken gevonden. Ook de oostelijke vleugel van de kruisgang bevatte grafzerken.

Minderbroederstraat 24. Tijdens een verbouwing van dit pand kwam tijdelijk een 17de eeuws gevelfragment in het licht, bestaande uit drie brede korbogen met zandsteenblokken aan de uiteinden en in het midden.

Sionskameren (Nieuwe Gracht 89 - 117). Enige tijd geleden is een aanvang gemaakt met de sloop van de Sionskameren ¹⁾. Ze waren slechts bereikbaar via een nog geen meter breed gangetje, gelegen achter een lelijk 19de eeuws poortje, dat in neogotische letters de naam draagt. Velen zullen ze vermoedelijk nooit hebben opgemerkt.

Op 23/9/52 zijn ze afgevoerd van de gemeentelijke monumentenlijst, omdat ze toen reeds in een staat verkeerden die de kans op een algeheel herstel gering maakten. Door hun afmetingen alleen al waren ze voor de vrij grote gezinnen die er na de oorlog een onderdak kregen al wel zeer weinig geschikt. Ook het feit dat ze op drie na slechts ramen aan de noordzijde bezaten, werkte ongunstig. Toch was het, ware hier tijdig ingegrepen, zeer wel mogelijk geweest een bestemming te vinden in de zin van kleine ateliers, studentenkamers o.i.d.

De historie van het hofje is gecompliceerder dan men op 't eerste gezicht zou zeggen. De stichtingsdatum is niet bekend, doch moet gelegen zijn tussen 1407 en 1461 ²⁾. De stichter was Claes Govertsz. Cas ³⁾, schoenmaker en ridder Gods van Jeruzalem (vandaar de naam welke hij zijn fundatie gaf).

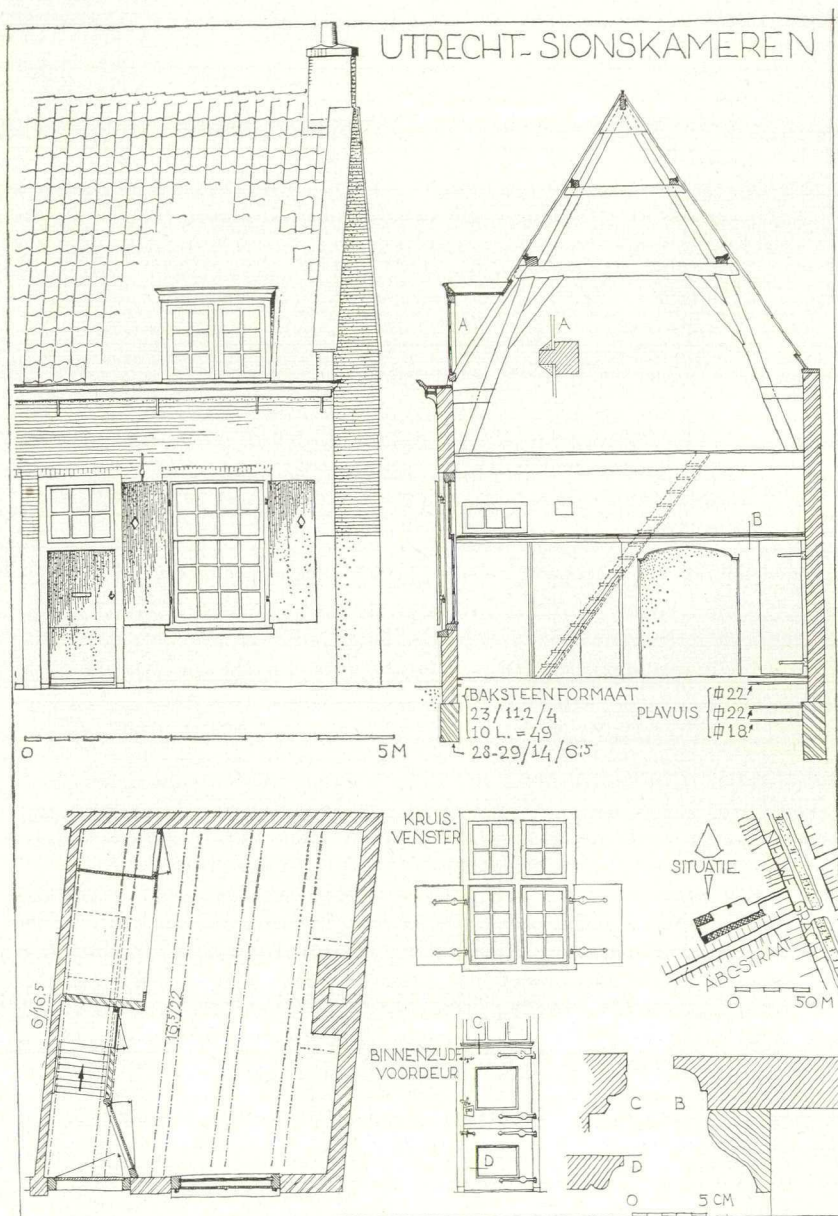
Met zijn huisvrouw stichtte hij vijftien „kameren” in de achtertuinen van twee aan de Nieuwe Gracht gelegen huizen (in een daarvan heeft hij mogelijk gewoond). Ze kregen alle vijftien een naam: „Trieniteyt”, „Jesus”, „Maria” en achtereenvolgens de namen der twaalf apostelen. Uit de opbrengst van de twee huizen aan de gracht werden de huisjes onderhouden. Het waren vrijwoningen voor één man, één vrouw of een echtpaar. De bewoners moesten minimaal vijftig jaar oud zijn.

De oude rekeningen vertonen grote hiaten. Bekend is, dat in 1625 de financiële toestand zeer gunstig was. In 1639 wordt één der grachtenhuizen verkocht, benevens de voorste drie der vijftien kameren. In de plaats daarvan worden drie nieuwe op het achterterrein gebouwd, tegenover de andere (zie situatietekening). Deze laatste moeten dus van 1639 of kort daarna dateren, hetgeen gezien de detaillering zeer wel mogelijk is. De overige vertonen echter geen enkel verschil van enig belang met deze drie, noch in de details, noch in het materiaal (alleen de goot is eenvoudiger bij het drietal, dit

¹⁾ Ten behoeve van een bakkerij; enkele huisjes blijven voorlopig staan.

²⁾ Mr. S. Muller Fz., *Geschiedenis der Fundatiën*, Utrecht 1900, blz. 120 e.v.

³⁾ Laatste deel van de naam volgens med. mr. J. W. C. van Campen.

Lantaarnconsole van C. Groeneveld, Oude Gracht achter postkantoor, voorstellende St. Cecilia.

kan echter een gevolg van latere reparaties zijn). Aangenomen moet dus worden, dat omstreeks dezelfde tijd de oude huisjes praktisch geheel vernieuwd zijn. Dit is dan waarschijnlijk in etappes gebeurd, zoals verder nog ter sprake komt.

Muller noemt voor 1650/51 een „opvallend hoog bedrag aan reparatiën”; dit zou op de herbouw van een aantal huisjes kunnen slaan. De eerstvolgende bewaard gebleven rekening is pas die van 1695, zodat we ons geen enkele indruk omtrent het tempo van het werk kunnen vormen. Ook in 1741 zijn omvangrijke herstellingen uitgevoerd; mogelijk dateren de verschillende schuiframen ⁴⁾ uit deze tijd evenals de van roeden voorziene raampjes in de nog aanwezige en bij de 18de eeuwse verbeteringen dus gehandhaafde kruiskozijnen.

Van de oorspronkelijke, 15de eeuwse, huisjes is zeer weinig over. Slechts de funderingen waren onder 't huidige muurwerk nog aanwezig (baksteenformaat 28-29/14/6,5 cm; steenswerk), deze bewezen dus, dat de afmetingen nooit veranderd zijn. Op enkele plaatsen werden nog achtergevels (deze zijn alle blind) aangetroffen, die ouder dan 17de eeuws waren. Het formaat 27/12/6 cm, 10 lagen per 68 cm, duidt echter eerder op de 16de dan de 15de eeuw.

Op een diepte van 60 cm onder het peil van de huidige houten vloer werd een vloer aangetroffen van rode plavuizen van 18 x 18 cm (met afgeschuinde kanten); 18 cm daarboven lag er een van plavuizen 22/22 cm, terwijl de houten vloer middels ribben van ca 8 cm weer rustte op nog een plavuizen vloer 22/22 cm. Deze laatste kan tijdens de 17de eeuwse vernieuwingen aangelegd zijn, de hoogte ervan past wel in de huisjes zoals we ze kenden. Dit betekent, dat het peil in de daaraan voorafgaande 2 eeuwen 50 cm gestegen moet zijn, hetgeen wel buitengewoon veel is.

Mogelijk houdt deze stijging verband met de aanleg van werven, werfmuren en kelders langs dit gedeelte van de Nieuwe Gracht, dat al vrij zuidelijk ligt en waar deze typisch Utrechtse aanleg pas laat tot stand kwam.

De 17de eeuwse huisjes zijn opgetrokken in baksteen van 23/11,2/4 cm; tien lagen per 49 cm. Ze zijn heel eenvoudig van plattegrond: achter de voordeur is een portaaltje, waarin een deur naar de kamer zit en van waaruit een vrij stijle trap (zonder stootborden) naar de zolder loopt. Onder de trap bevindt zich een kast, daarachter ligt — iets naar voren komend — de bedstee, daarachter is nog een kast. In de tegenoverliggende wand is een schouw aangebracht.

De zolderruimte was in de meeste gevallen niet onderverdeeld, de kap was nog deze eeuw ten dele vernieuwd en geheel beschoten. De zolderbalklaag was vrij fors: 16,5 x 22 cm, 80 cm hart op hart (grenenhout). Langs enkele der scheidingsmuren tussen twee huisjes trof men twee strijkbinten van 5 x 16,5 cm aan, op andere plaatsen echter liep de balklaag gewoon door en bestond de scheiding uit een vulmuur van kleine steentjes (17/8/4 cm, 18de eeuws). Vermoedelijk heeft op die plaatsen oorspronkelijk slechts een houten wand gezeten. Dat slechts bij enkele scheidingen een uit de bouwtijd daterende tussenmuur te vinden is zou er — zoals reeds gezegd — op kunnen wijzen, dat het gehele rijtje in etappes is vernieuwd.

In de loop der eeuwen zijn sindsdien nog een aantal kleine wijzigingen aangebracht: houten vloeren, grotere schouwtjes, vensterroeden i.p.v. glas in lood, beschoten kappen. Uit 1849 dateerden nog de twee toiletgroepjes, die — zelfstandige bouwseltjes vormend — de enige voorziening voor het gehele hofje waren!

Dat het overigens mogelijk is, dergelijke „Kameren” hun rol in het stadsbeeld te laten spelen met een nuttige functie als goed bruikbaar huisje voor één of twee personen moge blijken uit het voor de Beyerskameren in de Lange Nieuwstraat opgestelde plan voor restauratie en woningverbetering. Binnenkort zal hierop nader worden teruggekomen.

Ir. C. L. TEMMINCK GROLL

4) De meeste huisjes bezaten nog de 17de eeuwse kruiskozijnen, willekeurig verdeeld trof men enkele schuiframen aan.

ENIGE AANTEKENINGEN OVER HET VERWIJDEREN VAN DE WAPENBORDEN UIT DE UTRECHTSE KERKEN IN 1795

Wie in de achttiende eeuw en ook vroeger een van de utrechtse parochiekerken betrad, moet wel onder de indruk zijn gekomen van de grote hoeveelheid wapenborden, die daar hingen. Zij bedekten "aan alle zijden de wanden der kerken en kapellen, versierden de zerken en omringden de pilaren. Groote en kleine, eeuwenoude en

nieuwe wapenborden hingen soms van 't verwulfsel tot aan de grond" 1). In de Buurkerk waren in 1759 zelfs 583 borden te zien, terwijl er toen — om nog een voorbeeld te noemen — in de Jacobikerk 230 werden geteld 2). Het is te begrijpen, dat vreemdelingen die ons land bezochten, zich niet konden voorstellen in een republiek te zijn. Zij waanden zich "wel in eene monarchie, waarin de adel aan 't roer zat" 3). En als zij goed keken, was maar al te duidelijk "dat de goede Hollanders meer van den koophandel en zeevaart wisten, dan van de l'art du blason." Dat ieder, die door het geluk "maar eenigszins boven den burger- of boerenstand was opgebeurd", met een "eigen" wapen voor de dag kwam en het voeren van een familiewapen door niet adellijke, aanzienlijke burgers hier heel gewoon was, zullen deze verbaasde vreemdelingen niet hebben geweten 4).

Aan de "dwaasheid" dezer blaoenen kwam een radicaal einde toen in januari 1795 de franse troepen ons land bezetten en de roep van vrijheid, gelijkheid en broederschap weerklonk. De provisionele repraesentanten van het voormalig gewest Utrecht besloten in hun vergadering van 3 februari 1795, dat "volgens het Fransche systema" en uit hoofde van gelijkheid alle onderscheidingsteken en moesten verdwijnen, waaronder alle wapenborden uit de kerken der hervormde godsdienst. Ook de van wapens voorziene kussens in de regeringsbanken moesten uit de kerken worden verwijderd. Het dragen van andere cocarden, linten of strikken, dan de "gewoone Fransche driercouleurigen" werd verboden. De zittende colleges werden vervangen en de plaatsen der ambtenaren werden langzamerhand door "verdienstige vaderlanders" ingenomen. Bij publicatie van 12 februari werd bekend gemaakt, dat het personeel van "zodanige Burgers welke Domestieken zijn houdende" voortaan "geen Levery of uitgemonterde kleederen, het zij van Koorden, Lissen, Epolette of Gecouleurde Knoopen", meer mocht dragen 5). En op hun koetsen of rijtuigen mochten geen wapenschilden meer voorkomen.

1) G. D. J. Schotel, De Openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. 2e druk, vermeerdert door H. C. Rogge. Leiden. 1906. blz. 125 e.v.

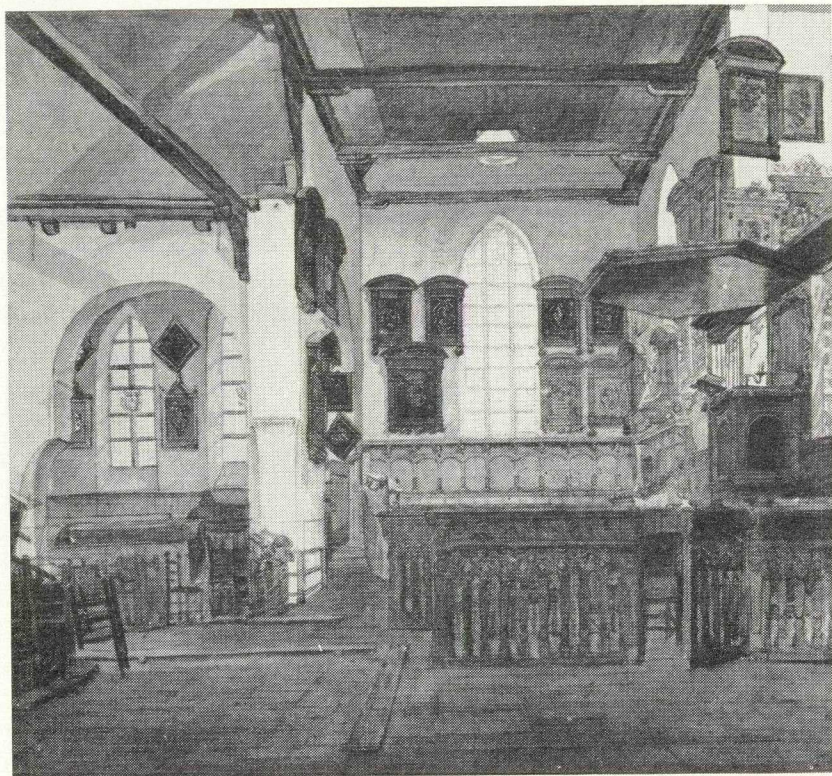
2) Geheimschrijver van Staat en Kerke der Provincie van Utrecht 1759. blz. 24 e.v.

3) Schotel t.a.p.

4) Dit was niet alleen met de wapenborden in de kerk het geval. Ook op koetsen e.d. werden familie-wapens, of wat men daarvoor hield, aangebracht. Schotel vertelt van een burgerkoets, waarop een wapen was geschilderd "zoo sterk geécarteleert" "met zoo veel helmen en andere adellijke wissewasjes, die ik in 't neerduitsch niet weet te noemen, opgeluisterd", dat, had hij de eigenaar niet gekend, hij gezworen zou hebben "dat het niet minder dan een keurvorstelijke statiekoets moest zijn."

5) Het bekende Dagverhaal van Hendrik Keetell vermeldt over de geboden veranderingen allerlei interessante bijzonderheden, die ik maar kort kan noemen, omdat zij niet alle met het onderwerp van dit artikel te maken hebben.

De betreffende publicatie werd afgedrukt in de Utrechtse Courant van 14 februari 1795.

Gezicht in het oostelijk gedeelte van het schip en het noordertransept van de Geertekerk, uit het zuiden. Foto naar een c. 1790, vermoedelijk door C. van Hardenbergh vervaardigde aquarel.

Foto: Gemeente-Archief.

De nieuwe heersers konden tevreden zijn. De Utrechtsche Courant van 4 februari 1795 bevat het volgende bericht: "Heden is het de wil des Volks geweest, de Familie-Wapens uit de Kerken wech te ruimen, zijnde zulks met die van de Domkerk aangevangen. Dezelve worden voor brandstoffs aan den behoefte overgelaten." Hierover verhaalt Keetell, dat gedurende „het opruimen van de kussens en wapenborden in de Domkerk. . . . aldaar een woeste hoop de overhand" kreeg. De wapenborden "wierden van boven nedergeworpen, aan spaanders gehakt en voor brandhout aan het gemeen ten prooy gelaten". En zoals het gewoonlijk gaat als de gemoederen verhit zijn, bleven ook toen "de hevigste twisten" niet uit. "Die dolle onzinnige schepsels" vielen als "woeste beesten" op de spaanders aan. En toen men zag hoe zelfs de werklieden "ten eenenmalen overweldigt wierden" besloot men "dit werk in de overige kerken op eene bezadigder wyse te vervolgen."

De provisionele municipaliteit, zoals de stedelijke overheid enige

tijd genoemd werd, vaardigde reeds de volgende dag (dus 4 februari) een publicatie uit, waarin zij verklaarde "met aandoening" van de onvoorzigtigheid gehoord te hebben, waarmede men zich "aan de Schilden of Wapenborden" vergrepen had. Bepaald werd, dat vanaf 6 februari de wapenborden door de nabestaanden van de overledenen moesten worden weggehaald, een daad waarvoor wel enige moed vereist werd. Wanneer men aan deze oproep niet tijdig gehoor gaf zouden de borden "ten behoeve van de algemeene Armen komen te vervallen."

Omdat de Buurkerk reeds in januari 1795 door de franse militairen gevorderd werd om als hooimagazijn en als veldbakkerij te dienen, moest deze in zeer korte tijd worden ontruimd. De honderden wapenborden werden ijlings "afgenomen" en naar de Jacobikerk overgebracht. Dat de kerkmeesters van de Jacobikerk daarover zeer ontevreden waren valt gemakkelijk te begrijpen, maar het duurde toch nog tot 28 juni voor de heer Essenius werd verzocht "inden Raad der Gemeente te willen voordraagen, dat daer de meeste wapenborden van de Buur- in de Jacobijkerk waren overgebracht, dezelve alhier in de weg zijn, zo wel voor het begraven der lijken als voor het schoonmaken van de kerk, of de Raad der Gemeente niet zoude kunnen goetvinden op Stadskosten die wapenborden weder na de Buurkerk of wel na eene andere bequaame plaets te doen brengen." Maar op 14 juli was er nog niets gebeurd en vroegen kerkmeesteren nogmaals om "ontlast te worden van de wapenborden die uit de Buurkerk in de Jacobiekerk waeren overgebracht" ⁶⁾. Tien dagen later valt dan het besluit, "de in de Jacobiekerk nog staande oude wapenborden naar het deezer Stads kinderhuys te doen transporteeren en aldaar te laten aan stuk slaan en verbranden" ⁷⁾.

Achteraf kan men het betreuren, dat dit besluit genomen werd, maar het verzoek van de kerkmeesteren van de Jacobikerk was alleszins gerechtvaardigd. Zij deden de raad mededeling dat de wapenborden uit de Buurkerk "wegens te doene begravingen" driemaal waren verplaatst en, dat men met geen mogelijkheid de kerk kon schoonmaken, "temeer daar de wapenborden uit de Jacobiekerk zelve aldaer zijn geborgen". En dan niet te vergeten de kosten, die gemaakt moesten worden. Want men kon wel beslissen dat de wapenborden uit de kerken moesten worden verwijderd, maar aan de consequenties van een en ander dacht het stadsbestuur niet. Kerkmeesteren zaten echter met de "veroorzaakte deffecten aan de binne muuren en pilaren deser kerke" en moesten voor een deugdelijke reparatie zorgdragen. Daar kwam nog bij, dat "het seizoen zo verre verlopen" was, dat "het buijten tijds zijn zal om alle Koperwerk te doen schuuren", als gevolg waarvan alleen het koperwerk van de preekstoel en van "de lesenaar des voorlezers, benevens alle de

⁶⁾ Resoluties van de Kerkmeesters der Jacobikerk. (Cat. der bij het Stadsarchief bewaarde archieven II nr. 373.)

⁷⁾ Notulen van het Stedelijk Bestuur. (Cat. Archief der Stad Utrecht III nr. 1).

Blakers" een beurt konden krijgen. Tenslotte besloot men de "vermist wordende Blakers en een Standaard bij de lesenaar" te doen vervangen. Er was dus niet alleen "onvoorzigtiglijk" gehandeld met de wapenborden, maar ook met de verdere inventaris der kerken.

De raad der gemeente nam op 14 september het besluit om ook de wapenborden van de Jacobikerk te doen verbranden. Daarover was aanvankelijk enig misverstand ontstaan, omdat steeds gesproken was over de wapenborden van de Buurkerk, die in allerijl naar de Jacobikerk waren getransporteerd. Kerkmeester Bettink kreeg opdracht "omme aan de Godshuizen binnen deezen Stad te doen aanzeggen, dat zij dezelve met den eersten kunnen laten haalen; en in gevalle zulks niet binnen de eerste 14 (dagen) mogte geschied zijn, ze alsdan gelijk de anderen in het deezer Stads Kinderhuis te doen verbranden."

Hieruit blijkt, dat men de opbrengst van de niet opgehaalde wapenborden allereerst aan de godshuizen had toegedacht en het merendeel der wapenborden wel vernietigd moet zijn.

In een volgend artikel hoop ik iets mede te delen over de oorsprong van het gebruik om wapenborden in de kerken op te hangen.

A. GRAAFHUIS

BOEKAANKONDIGING

Prof. dr. B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500—1850)*. Aulaboek, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1960.

De schrijver, hoogleraar aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, zegt in zijn voorwoord, dat bij een boek van bescheiden omvang als dit, veel moest worden weggelaten. Desondanks lijkt dit boek veel op een gestopte worst. Men krijgt het als buitenstaander bij het lezen soms benauwd van de enorme hoeveelheid feiten, die op goed vierhonderd bladzijden samengeperst zijn. De onoverzichtelijke methode van hoofdstuk-indelen en verwijzen belemmert bovendien het vlotte lezen.

Het boek bevat intussen een massa wetenswaardigheden. Men verneemt er o.a. uit, dat men te Houten in 1834 62.000 kg mest per hectare op het land bracht en meer van zulke kleinigheden. Natuurlijk ontbreken ook de grote lijnen niet, maar men ontkomt toch niet aan de indruk dat de schrijver verdronken is in dit onderwerp van enorme omvang. In West-Europa neemt Nederland een beperkte plaats in, en in Nederland is de provincie Utrecht maar klein. Zij komt slechts enkele keren ter sprake, o.a. bij het hoofdstuk over ontginningen in de middeleeuwen.

K. Sierksma, *De gemeentewapens van Nederland*. Prismaboek, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1960.

Een verbazend nuttig boekje voor ieder, die belang stelt in gemeentewapens, al was het alleen maar voor het wapen van zijn eigen dorp

of stad. Wat Utrecht betreft, hier beschikken we sinds enkele jaren over het fraai in kleuren uitgevoerde geschrift over de gemeentewapens in de provincie, verzorgd door W. F. J. den Uyl. Velen zullen dat echter niet bezitten; voor hen, en voor allen, die de gegevens van het hele land bij de hand willen hebben, is dit Prismaboekje een waardevol bezit. Van alle wapens is een (ongekleurde) afbeelding opgenomen.

J. G. M. Boon, *De kerk van de hervormde gemeente te Benschop*. Uitgave College van Kerkvoogden der hervormde gemeente Benschop, 1960.

Nu de restauratie van Benschops oude kerk voltooid is, verscheen dit boekje, dat als gedenkschrift dient. De heer Boon, werkzaam aan het Rijks Archief te Utrecht, dus geen vreemde ten opzichte van deze materie, is bovendien een oud-Benschopper. Hij heeft zich veel moeite gegeven om er een aardig geschrift van te maken. Verschillende deskundigen, die met de restauratie iets van doen hadden, verstrekten een bijdrage, maar het meeste kwam uit de pen van de heer Boon.

De kerk dateert uit de 13e eeuw, wat de oudste gedeelten betreft. Veel is er van haar middeleeuwse geschiedenis niet bekend, maar van na de reformatie $\pm$ 1578 zoveel te meer. Het is een historie van verval en herstel, maar ook van mensen, die bij deze kerk te pas kwamen. De lezer, die de vernieuwde kerk in ogeschouw heeft genomen of de foto's bekijkt, begrijpt nauwelijks, dat een gebouw na zoveel mishandelingen nog te restaureren was. Dit is op een bewonderenswaardige manier gebeurd onder leiding van de architect ir. T. van Hoogevest.

Uitvoerig wordt naar aanleiding van deze restauratie over allerlei onderdelen van kerkgebouw en meubilair een en ander verteld. Daarbij komt ook het monument van de overigens onbekende zeeheld Van Zijll ter sprake. Lange tijd was dit boven de ingang der kerk aangebracht. Thans prijkt het tegen het middelste koorraam. De heer Boon acht dit een eerherstel voor het monument, dat zich oorspronkelijk ook in het (destijds afgesloten) koor bevond. Wij kunnen dit eerherstel moeilijk toejuichen, omdat het monument door zijn centrale plaats als blikvanger fungeert voor ieder, die het kerkgebouw binnenkomt, hetgeen uit liturgische overwegingen onjuist is en bovendien de gave architectuur van het koor verstoort.

Naamlijsten van predikanten, schoolmeesters, kosters e.d. treft men eveneens aan. Een overzicht van publicaties over de geschiedenis van Benschop completeert dit boekje, dat ook zelf een aanwinst is voor de literatuur betreffende dit dorp. Het is voor f 3,50 verkrijgbaar op het Rijks Archief te Utrecht.

de J.

KLEINE MEDEDELINGEN.

TOLHUISJE BLIJFT

Het verheugt ons te kunnen mededelen, dat wij van het college van burgemeester en wethouders van De Bilt officieel bericht ontvingen, dat de gemeenteraad op 11 januari jl. besloten heeft het tolhuisje op de hoek Groenekanseweg-Soestdijkseweg, dat in verband met wegverbreding aldaar niet zou kunnen blijven staan, te verplaatsen naar de overzijde van de weg.

T. G.

PAUS ADRIAAN

Het maandblad van Oud-Utrecht van maart 1960 heeft melding gemaakt van enkele publicaties uit 1959 over paus Adriaan VI.

In 1959 is bij de uitgeverij Het Spectrum als Prismaboek nr. 424 de nederlandse vertaling verschenen van „L'âge d'or de la renaissance italienne" van Jean Lucas-Dubreton, onder de titel „De gouden tijd der renaissance".

Hoofdstuk VII van dit boek gaat geheel over paus Adriaan VI.

A. J. S. v. L.

OUD-KATHOLIEK MUSEUM

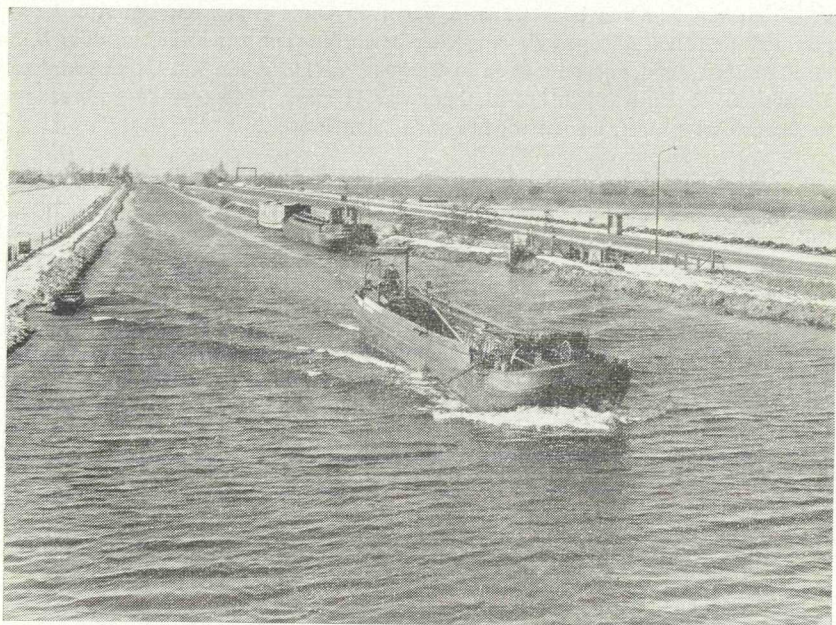
Het Oud-Katholiek Museum, Mariahoek 9 te Utrecht is thans wederom op de gewone tijden voor het publiek toegankelijk, te weten: Maandag t/m donderdag 10—12 en 14—17 uur; zaterdag en zondag 14—17 uur. Op vrijdag is het museum gesloten.

WILNIS EN DE GEUZENSLOOT

Het bedrijfsorgaan „t Stoplicht" van de N.V. Autobusonderneming Maarse & Kroon te Aalsmeer, maart 1960, bevat een artikeltje over de Geuzensloot te Wilnis. Wij ontfangen er het volgende aan:

Wie met lijn 3 van of naar Utrecht gaat, passeert bij het viaduct over de Provincialeweg, bij de halte Groenlandsekade, niet alleen een weg, maar bovendien een watergang. Deze watergang of wetering loopt van Vinkeveen en Wilnis naar de Angstel. Hij draagt de naam van „Geuzensloot". Deze naam roept herinneringen op aan de tachtigjarige oorlog, toen de watergeuzen hun heroïsche strijd voerden tegen de spaanse onderdrukking. Dat was in de dagen, toen in Wilnis een broeinest zat van de opstand tegen Spanje. Naar hier was een antwerpse schoolmeester, genaamd Henderick ten Brinck, gevlucht, omdat hij liever vluchteling wilde zijn, dan zich onderwerpen aan de gehate Spanjaard. Hoe deze man uitgerekend in Wilnis terecht kwam zal wel altijd een raadsel blijven, maar het is zeker, dat Wilnis al spoedig een oord werd, waar aanslagen werden beraamd en waar het bij nacht en ontij een komen en gaan was van dappere mannen, die hun leven veil hadden voor hun vaderland. 's Nachts, onder het beschuttende duister, voeren zij vanuit de streken rond Loenersloot, Baambrugge en Abcoude via de Angstel en de afwatering van het Vinkeveen naar Wilnis om ten huize van de antwerpse schoolmeester plannen te smeden. Voor de bevolking bleef het geheime gebruik van deze wetering uiteraard niet verborgen en aangezien bijnamen altijd wel gauw gevonden zijn, kreeg deze wetering de bijnaam van „Geuzensloot". Een bijnaam, die thans reeds eeuwen als officiële naam geldt.

Toen de Geuzen de Geuzensloot voor hun illegale werk gebruikten, bestond deze „sloot" ongetwijfeld reeds eeuwen. Het staat vast, dat in 1085 in Mijdrecht en omgeving nog uitgestrekte moerassen waren. Het staat echter ook vast, dat men reeds omstreeks de twaalfde eeuw met de vervening begon. Vervening brengt evenwel tevens mee, dat het overvloedige water moet worden afgevoerd. Dit is op een gegeven moment ook het geval geweest met het water uit het Vinkeveen. In

Als een breed waterlint ligt de Geuzensloot door het vlakke Hollandse landschap.

Cliché 't Stoplicht.

die dagen moest dus de wetering vanuit dit veen naar de Angstel zijn gegraven.

Het Vinkeveen, thans genaamd Vinkeveense Plassen, is momenteel min of meer een bezienswaardigheid, want dit is een van de laatste plaatsen in het westen van Nederland, waar nog systematisch wordt verveend. Steeds ziet men hier de turf op de legakkers drogen. Soms zelfs vaart een turfschip met volle zeilen door de Geuzensloot naar de Angstel en verder naar het Amsterdam-Rijnkanaal. Door deze steeds nog voortgaande vervening ontstaat het prachtige recreatie-oord: de Vinkeveense Plassen. Wist u overigens, dat die prachtige plassen pas iets van de laatste tijd zijn? Thans is hier meer water dan land; rond de eeuwwisseling was er veel meer land dan water! Overigens is aan die uitbreiding van de watervlakte niet alleen de vervening schuldig. Tijdens de watersnood in de winter van 1928-1929 hebben heel wat legakkertjes het begeven. Toen pas ontstond het echte begin van wat we hier nu aan plassengebied zien. Kortom, de Vinkeveense Plassen zijn eigenlijk pas dertig jaar oud!

De weg door die plassen is nog jonger. Die dateert pas van 1935! Vóór die tijd was het onmogelijk om van Vinkeveen rechtstreeks naar Loenersloot te rijden. De kortste verbinding ging via Baambrugge. De nieuwe weg werd in 1927 geprojecteerd door de toenmalige hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, jhr. ir. H. E. Ram. De uitwerking van dit plan werd kort daarop in handen gegeven van ir. A. A. Mussert, die van 1927 tot 1934 hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat was. Jammer genoeg is hij dat niet gebleven....

DE POTBROEDERS

Tengevolge van een verkeersongeval overleed op 24 maart in De Bilt de heer W. van de Pas. De vereniging Oud-Utrecht verloor in hem een meelevend lid. De heer Van de Pas heeft veel gepubliceerd over de historie van het Sticht. O.a.

verscheen van hem het boek „Tussen Vecht en Oude Rijn”, dat een stuk kerkgeschiedenis van Kockengen en omgeving beschrijft. Tal van artikelen, door Van de Pas ondertekend, kon men lezen in Omhoog, weekblad van het r.k. aartsbisdom Utrecht. Uit hetgeen hij in het nummer van 11 maart 1960 over de Potbroeders te Amersfoort schreef, nemen wij het onderstaande over.

Dat middeleeuws Amersfoort de lichamelijke werken van barmhartigheid metterdaad beoefende, bewijst de stichting „De Armen de Poth”. Hulp aan minder-gegoeden, „stille armen”, onderdak geven aan kleine gezinnen, een herberg verschaffen aan pelgrims, de verzorging van pestlijders, dit alles samen vormde het program van deze stichting, die het de eeuwen door heeft uitgehouden, al veranderde het karakter na 1579 aanmerkelijk.

Het begin is de Heilige Geestkapel bij de Vismarkt geweest; daaruit is het oudste ziekenhuis van Amersfoort gegroeid. De H. Geestbroeders verpleegden zieken, hielpen stille armen en huisvestten vreemdelingen. In het begin van de vijftiende eeuw werd een wekelijkse uitdeling aan de armen ingevoerd. Brood, boter, eieren, vlees, wortelen en haring vormden de bestanddelen van het voedselpakket. Bovendien werd er dan een grote pot warm eten gekookt en aan de armen uitgedeeld. Die pot deed het hem; dat was de speciale attractie en zo werden de uitdelers van die goede gaven in de volksmond Potbroeders of Pots H. Geestbroeders genoemd.

Het schijnt, dat er twee broederschappen zijn geweest, te oordelen naar de inhoud van een ordonnantie door het stadsbestuur in 1447 uitgevaardigd. „De Broeders van de H. Geest en de Potbroeders zullen voortaan één organisatie vormen en enige punten ontvangen welke zij te onderhouden hebben bij het bedienen van de armen”. Zo luidt in hedendaags nederlands overgebracht, de aanhef van dit stuk.

Van dat jaar af beginnen de rijke schenkingen door het stadsbestuur en door particulieren gedaan. In 1550 konden wekelijks vijftig armen worden bedeed.

In 1447 waren de Potbroeders nog gehuisvest bij de Vismarkt. Ze hebben in de volgende jaren een aantal kleine huisjes kunnen kopen in het noord-oosten van de stad; die kregen de naam „Pothof”. In 1502 werd daar ook de Sint-Rochus-kapel gebouwd, ter ere van de beschermheilige tegen de pest.

Een verhuizing van de Vismarkt naar het gebied van Sint Rochus lag voor de hand en in september 1507 gaven stadsbestuur en Sint Joriskapittel toestemming tot de verandering van woonplaats. De Potbroeders vertrokken „nae die Butenstad op de Camp”. Het gehele gebied met huisjes, kapel, kerkhof en alles wat er bij hoorde werd hun voor altijd in eigendom gegeven. Ze behielden ook de H. Geestkapel: deze werd in 1569 een „leerschool” voor arme kinderen. Vlak daarbij verzorgden de Potbroeders het „wandelhuis”, in 1460 gebouwd; dit verschafte onderdak aan arme pelgrims die ter Vrouwenvaart (de grote Mariabedevaart) kwamen.

Voor de verpleging van pestlijders waren de Cellezusters, die sinds 1482 in Amersfoort een klooster hadden. Dat was eerst in Mariënborg, maar in 1547 zijn de Cellezusters gaan wonen op het terrein van de Potbroeders.

Wat de revolutie van 1579 ook moge hebben vernietigd, het werk van de stichting der Potbroeders bleef doorgaan. Het stadsbestuur waakte zorgvuldig voor de naleving van de oude voorschriften.

Eerst in de zeventiende eeuw kwam er verandering. De pot warm eten kwam te vervallen. De andere uitdelingen gingen door. Iedere donderdagmiddag klepte een klokje. Dat was het teken voor een aantal armen, door het poortje van „De Armen de Poth” naar binnen te gaan, naar de oude Sint Rochus-kapel. Ze ontvingen dan „de volle Poth”: een tarwe- en een roggebrood en een pakje boter. Zo ging het rond 1700 en zo is het blijven gaan. Minderbedeelden van levensmiddelen voorzien is slechts een onderdeel van het werk der stichting. Ze bezit een groot aantal huisjes waar kleine gezinnen ongeveer gratis wonen. Het „Godshuis De Poth” is een amersfoortse stichting die de eeuwen door een goede klank heeft bezeten.

DE RIDDERMATIGE AMBACHTS HEERLYKHEID
RIJSENBURG.
EEN KAART UIT 1797

Bij een bezoek aan „De Wamberg” in Berlicum, bij de familie Van Ryckevorsel, werd mijn aandacht gevestigd op bovengenoemde daar aanwezige kaart, waarop ongeveer het gehele gerecht van Rijsenburg staat aangegeven. Waarschijnlijk heeft deze kaart gediend bij de verkoop van de landerijen in percelen. Het opschrift op de kaart doet dit vermoeden, wanneer we lezen: „Special Kaart, van een „gedeelte der Landen behorende aan de Heerlykheid en de Ridder-„Hofstadt van Rysenburg, zijnde de Situatie van ijder Parsceel „bijzonder door nummers beteekent en de grootens in een appart „Register aangewezen. Gemeeten en geteekend op Rysenburg in de „Maand Januar 1797, door mij ondergeschreeven Fred k Marti „Loeffler, Geomet, Juratus, procopia Schmitz junior, Scala proportio- „nalis van 130 Roeden à 600 Roeden pr. Morgen”.

Dit zal dan wel de laatste beschrijving en opmeting geweest zijn, want kort vóór 1800 was van het, toen meer dan vijf eeuwen oude „Huys Risenborch” niets meer over dan wat schamele bouwresten en een overblijfsel van een poortgebouw, dat ook thans nog aanwezig is. Op de deur hiervan kunnen we nog het, met spijkers aangebrachte jaartal 1635 ontdekken (zie ook: Jaarboekje Oud-Utrecht 1952).

De kaart in kwestie is $\pm 142 \times 62$ cm². Die „Scala proportionalis” is mij niet erg duidelijk. Verschillende architecten, landmeters en historici heb ik tevergeefs om een verklaring gevraagd. Wel ben ik door een vergelijking van enkele toenmalige en ook thans nog bestaande afmetingen op een hedendaagse kadasterkaart van de gemeente tot de slotsom gekomen, dat 1 cm op de kaart bijna 30 m in werkelijkheid is.

Het merkwaardige van deze kaart is, dat er een plattegrond op voorkomt van „het Huys Rijsenburg”, zij het in vrij summiere vorm. Ook de omgeving van de slotgrachten, boomgaard en siertuin met een drietal vijvers is duidelijk te onderkennen. In combinatie met een drietal bekende afbeeldingen van het bouwwerk laat dit zich vrij nauwkeurig reconstrueren.

Wanneer we nu zien naar de andere zijde van de lange weg, die het gehele gerecht van Rijsenburg doorsnijdt, dan bemerken we, dat deze weg toen reeds met een half cirkel vormig pleintje uitliep op de „Landstraat naa Utrecht”, de tegenwoordige Rijksstraatweg Utrecht-Arnhem.

Het blijkt dus, dat architect Adrianus Tollus, die ruim tien jaar na dato de dorpskern zou ontwerpen, zich door dit, toen reeds bestaande halfcirkelvormig pleintje, heeft laten inspireren om tot de typische gestalte te komen, zoals we die ook thans nog kennen. Alleen de weg, die over de „landstraat naa Utrecht” heen in het verlengde van de huidige Rijsenburgse-steeg(laan) liep, heeft hij een

aantal meters verlegd naar het noordwesten en recht tegenover de kerk een herberg geprojecteerd. (het huidige „Wapen van Rijsenburg”).

Ook links en rechts van de herberg heeft Tollus oorspronkelijk soortgelijke huisjes gebouwd als thans nog resten op het kerkplein. Zuidoostelijk van de herberg bleek een koetshuis geweest te zijn, zoals uit een recent gevonden foto bleek. Dit koetshuis zal waarschijnlijk ruim een eeuw geleden zijn afgebroken, terwijl het huis aan de noordwestelijke zijde omstreeks 1895 vervangen is door het huidige, waarin thans een slagersbedrijf gevestigd is.

Op onze kaart zijn ook een zestal hofsteden aangegeven. Een, die thans nog bestaat en bewoond wordt door de familie Grootveld, gelegen aan de Hoendersteeg, blijkt in 1797 „Hoenderdaal” te heten. Waarschijnlijk is de naam Hoendersteeg daaraan ontleend. Het merkwaardige is, dat, toen Risenborch in de 13e eeuw gebouwd werd, het, ter nadere aanduiding, vermeld werd als: „daar waar Hoenredaal ligt. . . .” Ik weet alleen niet meer precies waar ik dit gelezen heb. Ook aan de Hoendersteeg gelegen, naast de voorgaande, zien we de hofstede: Scherpenzeel, thans bewoond door de familie Bos.

Een andere zeer oude hoeve komt op de kaart voor, namelijk „Het Loo” waarnaar de huidige Loolaan genoemd is. Deze hoeve wordt reeds vermeld in een leenregister opgesteld tussen 1381 en 1383 (Muller: „Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht” dl. II blz. 688). Daar lezen we: „. . . . Twee hoeven uit synen toebehoren, gheheten die Loe. . . ., gheleghen tot Drieberghen. . . .” In de vorige eeuw is deze hoeve vervangen door een 19e eeuwse villa-achtig gebouw. De omgeving is nog steeds mooi, maar dreigt tot industrieterrein aangewezen te worden.

Ten noordoosten van de meer genoemde „landstraat” vinden we nog een hoeve „De Kraay”. Het is duidelijk, dat dit de naamgever werd van de latere, nu nog bestaande buitenplaats „Kraaybeek”. Tenslotte blijkt er dicht bij de bossen nog een hofstede „De Tempel” bestaan te hebben. Hierdoor is de naamgever ontdekt van de voormalige Tempellaan, die een veertigtal jaren geleden gesloten is. De laan bleef nog in een rudimentair stukje over in het laantje dat de toegang vormt tot de bossen, namelijk dat gedeelte van de in 1901 geschonken Rijsenburgse bossen dat door een kortzichtige gemeenteraad van zich zelf onteigend dreigt te worden en bebouwd zal worden met woningwet woningen.

Om te eindigen zij nog vermeld, dat aan de huidige Rijsenburgse steeg nog een hofstede „De Heuvel” lag ongeveer dáár, waar thans de parochiële school van Rijsenburg ligt.

WIM HARZING

